

ERFGOED BRUSSEL

N°010

LENTE 2014

DOSSIER JEAN-BAPTISTE DEWIN

VARIA

Penitentiaal erfgoed

Evolutie van de bebouwing in het *Îlot Sacré*

EEN PUBLICATIE VAN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

DE VOORMALIGE KLINIEK VAN DOKTER VERHOOGEN

INTENSIEVE ZORGEN VEREIST

MURIEL MURET
KUNSTHISTORICA, ATTACHÉ
BIJ DE DIRECTIE MONUMENTEN
EN LANDSCHAPPEN

Bijgebouw van de kliniek van dokter Verhoogen, gebouwd in 1921, Maria-Theresiastraat 98-100, Sint-Joost-ten-Node. Detail van de gevel (A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB).

ONLANGS WERD DOOR EEN AANVRAAG TOT SLOOP EN GRONDIGE VERBOUWING in de Maria-Theresiastraat 98-102 in Sint-Joost-ten-Node een miskend gebouw van Jean-Baptiste Dewin herontdekt: de voormalige privékliniek van de chirurg Jean Verhoogen. Het gebouw, dat discreet werd ingeplant in een intiem en afgeschermd kader in het hart van een nochtans dichtbevolkte wijk, is tegelijkertijd een opmerkelijke verwezenlijking in het oeuvre van Dewin én een mooi voorbeeld van ziekenhuisarchitectuur uit het begin van de 20ste eeuw.

Dit complex is een typisch voorbeeld van een gespecialiseerde privékliniek, een type van medische instelling dat in het begin van de 20ste eeuw in Brussel tot ontwikkeling kwam en dat bestemd was voor een welstellend cliënteel. Tot de patiënten van deze kliniek behoorden onder meer de schilders Fritz Toussaint en Fernand Khnopff. Jean Verhoogen, de bouwheer van dit gebouw, was een belangrijke persoonlijkheid. Verhoogen was professor aan de *Université libre de Bruxelles*, diensthoofd van de Brusselse hospitalen en goede vriend van de befaamde chirurg Antoine Depage. Het was met Verhoogen dat Depage in 1890 de eerste Brusselse privékliniek voor chirurgie oprichtte in de Sans-Soucistraat in Elsene.

De kliniek van dokter Verhoogen werd gebouwd tussen 1907 en 1909, op het moment dat Depage samen met de artsen Cheval en Vandervelde zijn befaamde boek *La construction des hôpitaux. Étude critique*¹ publiceerde, waarvoor Dewin alle illustratieve plannen tekende. Dit boek verscheen net op het moment dat er een debat woedde over de bouw van een nieuw algemeen ziekenhuis door de *Conseil des Hospices et Secours de la Ville de Bruxelles*, het toekomstige Brugmannziekenhuis ontworpen door

Victor Horta. Depage pleit in zijn boek voor een ziekenhuisarchitectuur die in directe samenspraak met artsen en verpleegkundigen tot stand komt. In een tijd waarin medische ontdekkingen voor een grote vooruitgang in de geneeskundige wereld zorgden en een ontwikkeling zonder voorgaande van de chirurgie mogelijk maakten, had de nieuwe technologie behoefte aan een moderne architectuur. Met het ontwerp van de kliniek Berkendael, een tweede project van dokter Depage in 1905-1907, werd Dewin definitief geïntroduceerd in een kring van progressieve artsen, waartoe ook Jean Verhoogen behoorde. Dewin had in zijn ontwerp aangename, gezellige en rustgevende ruimten voorzien die bijdroegen tot het welzijn van de patiënt, maar het was in de eerste plaats een project dat ontstaan was in nauw overleg met de artsen. Vanaf nu zou Dewin met de belangrijkste artsen en chirurgen van Brussel gaan samenwerken. Hij ontwierp een tiental gespecialiseerde klinieken. De bekroning van zijn carrière op het vlak van medische architectuur zou de nieuwe ziekenhuisvleugel van het Sint-Pietershospitaal worden, gebouwd tijdens het interbellum. De bouw breekt volledig met de paviljoenstructuur van het Brugmannziekenhuis. Voor dit grote complex vertrok Dewin vanuit

Afb. 1a

Eerste kliniek van dokter Verhoogen, gebouw gelegen in de Maria-Theresiastraat 102-104, Sint-Joost-ten-Node. Gevel aan straatzijde (2014 © GOB).

hetzelfde concept als voor de kleinere klinieken en streefde hij naar een architectuur op menselijke schaal.²

EEN GOED BEWAARD ERFGOED...

De voormalige kliniek van dokter Verhoogen bestaat uit twee gebouwen met drie gevels (afb. 1a-1b en afb. 2a-2b). Twee van die gevels staan binnen het huizenblok haaks op de Maria-Theresialaan en omsluiten een binnentuin. Rechts (nr. 102) bevindt

Afb. 1b

Bijgebouw van de kliniek, gebouwd in 1921, Maria-Theresiastraat 98-100, Sint-Joost-ten-Node. Gevel aan straatzijde (A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB).

Situatie plan (© GOB)

- A Eerste gebouw in 1907
- B Bijgebouw van 1921

zich een groot wit gebouw, van neoclassicistische signatuur en voorzien van een indrukwekkende luifel, en links (nr. 98-100) een lager bakstenen gebouw met een imposant mansardedak. De twee gebouwen zijn met elkaar verbonden door een ondergrondse gang. Ze zijn allebei slecht onderhouden maar hebben hun oorspronkelijk karakter (indeling en decoratie) behouden.

Nr. 102 is een voormalig neoclassicistisch herenhuis dat door Dewin aan de achterkant werd uitgebreid en heringericht volgens zijn plannen van 1907 (afb. 3a, 3b en 3c). Op de gevel staat de signatuur 'Dewin 1909'. Het functionele interieur heeft een lange gang die uitgeeft op de voormalige operatiezalen, kamers en baden van de kliniek. Het vertoont geen bijzonder opvallende decoratieve elementen, maar bezit wel een opmerkelijke neoclassicistische wenteltrap, een wintertuin (waarvan er nog oude foto's bestaan) (afb. 3 d) en een grote lift voor brancards. Meerdere elementen kunnen aan Dewin worden toegeschreven, zoals de mozaïekvloer van de benedenverdieping, de luifel boven de inkom, de trap naar de kelder in de bijbouw, de vensters en hun lijstwerk. De door Dewin hertekende deuren en muuropeningen hebben afgeronde randen, waardoor ze bij de hygiënistische traditie aansluiten.

Het gebouw is interessanter dan het op het eerste gezicht lijkt. Net zoals in de kliniek van dokter Depage, bevinden de operatiezalen zich op de eerste verdieping, om maximaal gebruik te kunnen maken van het daglicht (zie doorsnede afb. 3c). Gezien Dewin hier subtiel ingreep in een bestaande neoclassicistische architectuur, is hier geen groot boogvenster zichtbaar in de voorgevel, maar creëerde hij aan de achterkant van de nieuwe uitbreiding een lichtput die hem toeliet een groot gedeelte van de ruime operatiezaal rijkelijk van glas te voorzien

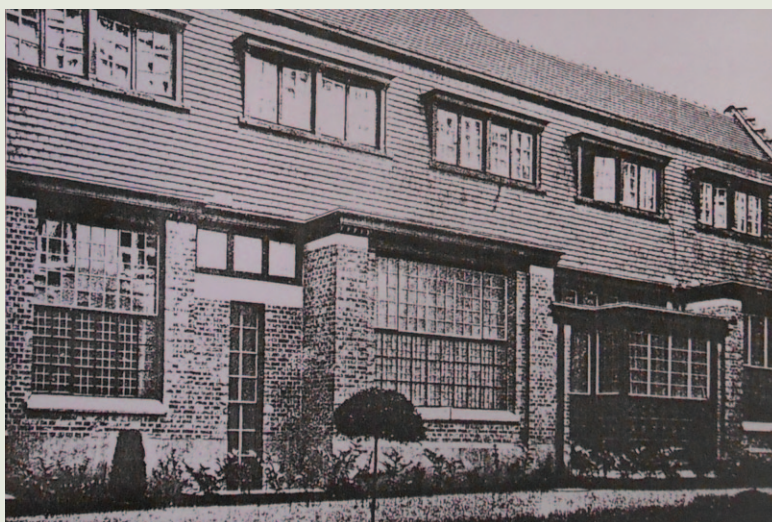
Afb. 2a

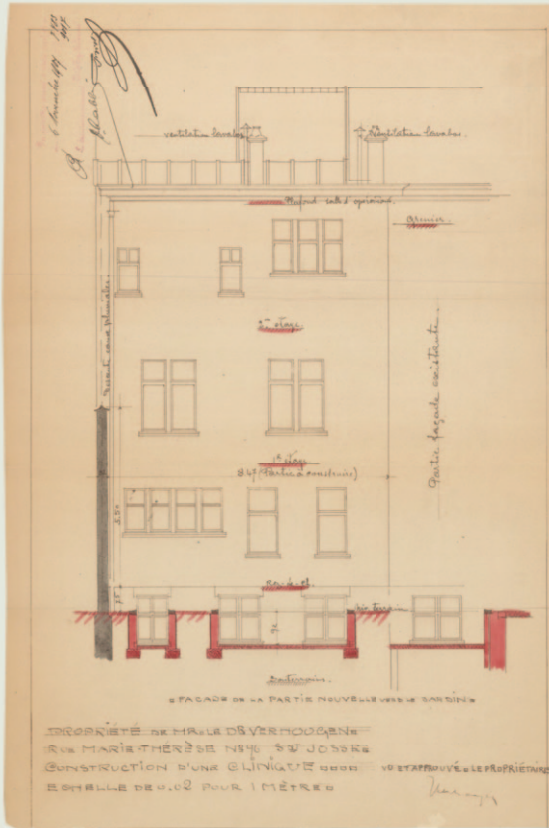
Gebouw in Maria-Theresiastraat 102-104.
Gevel aan tuinzijde. Oude prentbriefkaart
(© AAM)

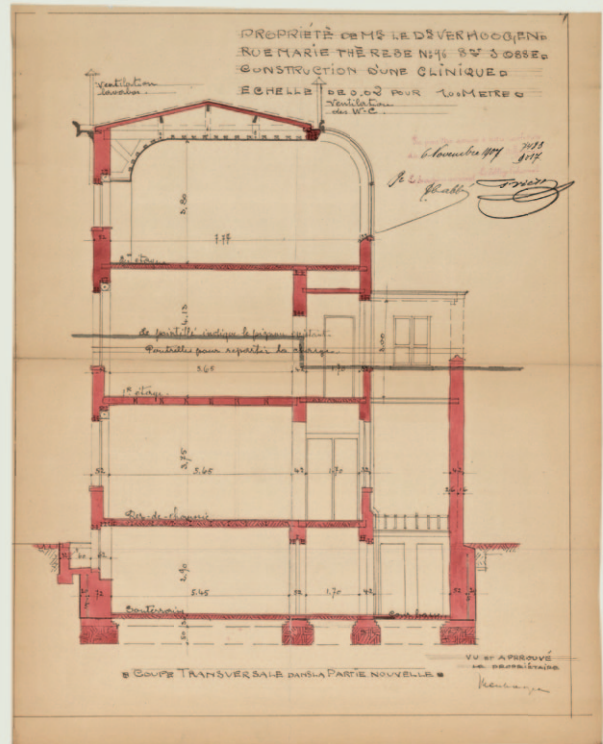
Afb. 2b

Gebouw in Maria-Theresiastraat 98-100.
Gevel aan tuinzijde. Oude brochure, s.d.
(© AAM).

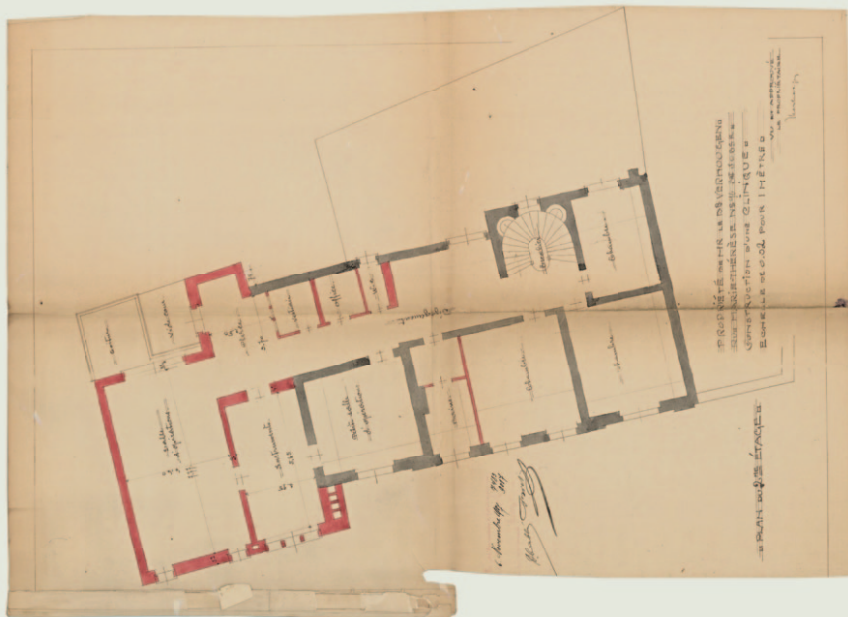

Afb. 3b
 Gevel op de lichtput met het glazen dak dat de operatiezaal verlicht (Archief Sint-Joost-ten-Node, PU 7483).

Afb. 3c
 Doorsnede van het glazen dak die in de operatiezaal uitkomt (Archief Sint-Joost-ten-Node, PU 7483).

Afb. 3a
 Gebouw in Maria-Theresiastraat 102-104. Plan van de verdieping van de operatiezaal (Archief Sint-Joost-ten-Node, PU 7483, in 1907).

(B 7,77m x L 4,40m. x H 3,80 m), onder een gebogen plafond. Het venstermodel werd ontworpen door Dewin en gepubliceerd in het boek *La construction des hôpitaux* van Depage, (zie afb. p.10). Hij zou het in latere gebouwen hernemen. De eertijds verzorgde binnentuin, die er nu verwilderd bijligt, is aan de straatkant afgesloten met een muur die dateert van voor 1907².

Het pand op nr. 98-100 is een nieuwe constructie, waarvan de plannen, gedateerd 1920, nog voor dokter Verhoogen (afb. 4a en 4b) werden getekend. De plannen verschillen lichtjes van de uitvoering: Dewin heeft op het laatste moment de kap van het mansardedak verhoogd om er een appartement met twee bouwlagen in te integreren. Op de benedenverdieping bevonden zich de consultatieruimten en een bureau, rijkelijk verlicht door grote vensters en erkers in de zijgevel en geordend langsheen een lange gang die langs de

scheidingsmuur met nr. 96 loopt. Het rechthoekige grondplan wordt rechts aangevuld met de uitsprong van een portiek die de toegang vormt vanop de binnenplaats. Dit tweede gebouw werd ontworpen als een autonome vleugel, waarbij het consultatiegedeelte, dat toegankelijk was voor het publiek, volledig afgescheiden werd van het ziekenhuisgedeelte (nr. 102). Dat is ook de reden waarom deze vleugel twee ingangen heeft: een directe ingang vanaf de straat, met een bijzonder verzorgde gevel, en een andere vanop de binnenplaats. Deze scheiding van functies in dit complex beantwoordde aan de toendertijd moderne principes van de ziekenhuisbouw, waarmee Dewin erg vertrouwd was. De decoratieve en verfijnde architectuur is ook typisch Dewin: de vorm van de pilasters die de traveeën ritmeren, kroonlijsten met eenvoudige consoles, schrijnwerk met roedeverdeling en geometrische glas-in-loodramen met gestileerde

insectenmotieven. Een foto van de zijgevel, gepubliceerd in een catalogus die wordt bewaard in de *Archives d'Architecture Moderne*, geeft een idee van de krachtige uit- en inspringende volumetrische en sculpturale vormgeving van de traveeën van de benedenverdieping, die thans nauwelijks zichtbaar zijn door de begroeiing (afb. 2b en afb. 4a).

Ondanks het feit dat dit gebouw slecht onderhouden is, bleef het toch goed bewaard. De kunstig bewerkte smeedijzeren hekken van *cours anglaises* werden in de tuin gezet. Binnen zijn decoratieve elementen als granitvloeren en deuren met glas-in-loodramen bewaard gebleven. In 1948 ontwierp architect Léon Mercenier – eveneens bekend voor zijn ziekenhuisprojecten – in opdracht van dokter Sœur een nieuwe inrichting en voerde hij moderniseringswerken uit voor diens orthopedische kliniek en woning op nr. 98-100.

Afb. 3d

Zicht op de binnentuin. Oude prentbriefkaart (© AAM).

.....
**...EN EEN MISKEND WERK
VAN DEWIN DAT MOET
BESCHERMD WORDEN**

Het pand op nr. 102 is een interessant voorbeeld van een verbouwing die dateert uit de eerste periode van de carrière van Dewin en die gekenmerkt wordt door een geometrische art nouveau. Het nr. 98-100 sluit dan weer aan bij de sobere art deco stijl van zijn interbellumwerk, dat de moderne beweging in België zou beïnvloeden, in het bijzonder architecten als De Koninck of Diongre, die ook zijn leerlingen waren.

Nr. 98 illustreert een typisch kenmerk van het oeuvre van Dewin: het herhaaldelijke gebruik van decoratieve details, van compositieschema's voor gevels en van algemene ontwerpconcepten. Zo zijn de bouwinplanting en de gevelstijl van de nieuwe vleugel uit 1920 vergelijkbaar met die van de villa in de Meyerbeerstraat in Vorst (1922) – zij het hier op meer bescheiden schaal. De uitbreiding van de kliniek Verhoogen kan ook worden vergeleken met de beschermde bijgebouwen van de oogkliniek van dokter Coppez.

In 1920 tekende Dewin inderdaad de plannen voor de uitbreiding van het hoofdgebouw op de Tervurenlaan 68-70 in Etterbeek, dat hij zelf in 1912 had ontworpen. Het ontwerp voorzagt twee bijgebouwen: één als onderkomen voor de verpleegsters en een ander voor de consultatiekabinetten, een laboratorium voor analyses en een bibliotheek. Deze twee bakstenen gebouwen met één bouwlaag onder een geknikte kap staan tegenover elkaar achter en haaks op het hoofdgebouw. De vensters hebben gekleurde glas-in-loodramen met insectenmotieven, identiek aan die in de Maria-Theresiastraat 98-100 (afb.5a en afb. 5b). De uitbreidingen voor deze twee privéklinieken werden dus hoogstwaarschijnlijk op hetzelfde moment ontworpen. Die van dokter Verhoogen in Sint-Joost-ten-Node bezit weliswaar meer oorspronkelijke elementen en een markantere gevel.

Einddiagnose: gebouwen in goede algemene conditie, nog authentiek, maar dringend te beschermen en in ere te herstellen...

Vertaald uit het Frans

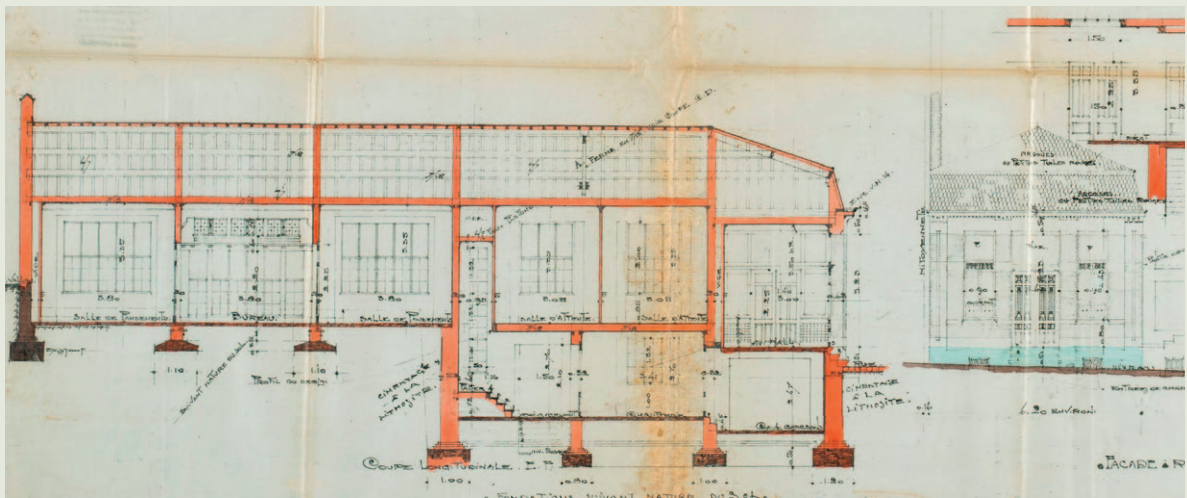
Afb. 4a

Bijgebouw van de kliniek, Maria-Theresiastraat 98-100. Tuinzijde (© GOB).

NOTEN

1. DEPAGE, A., VANDERVELDE, P. et CHEVAL, V., *La construction des hôpitaux: Étude critique*, Misch & Thron, Brussel, 3 vol., 1907-1909.
2. Zie in dit nummer het artikel van Carlo R. Chapelle (p. 09) en de lijst van de ziekenhuisontwerpen (p. 14 tot 22).

Afb. 4b

Bijgebouw van de kliniek. Ontwerp van 1921, doorsnede (© AAM).

Afb. 5a

Bijgebouw van de kliniek, Maria-Theresiastraat 98-100. Detail van de glasramen (© GOB).

Afb. 5b

Oftalmologische kliniek van dokter Coppez, Tervurenlaan, 68-70. Details van de glasramen (© GOB).

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE

MEDEWERKING

Aurélie Autenne, Bernard Baines,
Carlo R. Chapelle, Paula Cordeiro,
Françoise Cordier, Stéphane Demeter,
Isabelle De Pange, Marianne De Wil,
Paula Dumont, Stéphane Duquenne,
Oda Goossens, Michèle Kreutz,
Catherine Leclercq, Harry Lelièvre,
Hubert Lionnez, Francis Metzger,
Muriel Muret, Cecilia Paredes,
Annick Schwaiger, Brigitte Vander
Bruggen, Tom Verhofdstadt en
Anne-Sophie Walazyc.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack.

NALEZING

Linda Evens, Suzanne Gillijns, Ludo Gobin,
Wim Kenis, Reinout Labberton, Harry
Lelièvre, Koenraad Raeymaekers,
Stephan Van Bellingen, Tom Verhofdstadt
en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Philippe Chartier, Guy Conde Reis,
Julie Coppens, Philippe de Gobert,
Georges de Kinder,
Alfred de Ville de Goyet, Alice Gérard,
Wim Kenis, Reinout Labberton,
Marie-Françoise Plissart, Jeanne Rouxhet,
De heer en mevrouw Rudischhauser,
Marcel Vanhulst en Tom Verhofdstadt.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling,
Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Directie
Monumenten en Landschappen, CNN –
Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARA – Algemeen Rijksarchief
ASB – Archieven van de Stad Brussel
CHESB – Cel Historisch Erfgoed
van de Stad Brussel
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
SB – Stad Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/009

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.